

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De mythe terug

Negentiende-eeuwse literatuur als travestie van maatschappelijke conflicten

Mathijssen, M.

Publication date

2000

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Mathijssen, M. (2000). *De mythe terug: Negentiende-eeuwse literatuur als travestie van maatschappelijke conflicten*. (Oratiereeks). Vossiuspers AUP.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

De mythe terug

Vossiuspers AUP

Deze uitgave is tot stand gekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Colorscan, Voorhout

Opmaak: JAPES, Amsterdam

Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 90 5629 140 8

© Vossiuspers AUP, Amsterdam, 2000

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912⁰ het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De mythe terug
*Negentiende-eeuwse literatuur als travestie van
maatschappelijke conflicten*

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
persoonlijk hoogleraar in de Moderne Nederlandse Letterkunde,
in het bijzonder die van de negentiende eeuw,
aan de Universiteit van Amsterdam
op donderdag 16 maart 2000
door

Marita Mathijsen

VOSSIUSPERS AUP

Mijnheer de Rector Magnificus en overige leden van het College van Bestuur; mijne heren, leden van het bestuur van de Faculteit der Geesteswetenschappen; waarde collega's; lieve familie en vrienden en allen die vanmiddag deze plechtigheid luister bijzetten,

1. Jacob van Lennep omstreeks 1868. Collectie NIWI, Amsterdam.

Toen ik voor de eerste keer een foto van Jacob van Lennep zag, stakte mijn adem. Ik had zijn kop al vaak genoeg als litho of gravure onder ogen gehad. Maar het was net alsof ik me met de foto pas realiseerde dat ik steeds over levende wezens geschreven had, over mensen die niet eeuwen ver weg van me stonden, maar die de ouders van

mijn ouders hadden kunnen zijn. Ik was verbijsterd over de nabijheid van de man. Ik kon de stugheid van zijn grijze haren als het ware voelen, ik zag zijn ingevallen mond, kennelijk tandeloos. En ik keek in zijn bijna lichtgevende ogen, die me spottend aankeken. ‘Pak me dan, als je kan’, leek hij met een meer dan cynische geamuseerdheid te zeggen, en mét mijn verbijstering voelde ik een mismoeidigheid opkomen. Ik zag hem als een personificatie van het verleden, en nooit zal ik erin slagen hem of het verleden werkelijk te pakken.

De literair-historicus, ongeacht of hij biografisch of interpretatief werkt of historische processen beschrijft, hij kan niet meer dan feiten verzamelen en die in een eigengemaakte structuur opdissen als zijn verhaal van het verleden. Moeten we nou bij de pakken neer gaan zitten, de literatuurgeschiedschrijving als onmogelijk beschouwen en geamuseerd en kritisch toekijken hoe anderen broddelen met een historische representatie? Of zouden we ons bij de feiten alleen kunnen houden, ongeacht de beweegredenen om die te verzamelen en zonder het doel uiteindelijk tot een voorstelling van het verleden te komen? Geen van beide houdingen bevalt me. In de komende drie kwartier hoop ik uit te leggen welke mij wel aanstaat.

Tot in de jaren zeventig leefden literatuurgeschiedschrijvers en interpreatoren in een soort aards paradijs. Zij konden schrijven wat zij wilden zonder zich zorgen te hoeven maken over de wetenschappelijkheid van hun beweringen, als de feitelijke gegevens maar klopten. Van theorieën, hypothesen of wetten hoefden ze niet te weten.

Hoofdstuk 3: 4 Toen zeide de slang tot de vrouw: Gijlieden zult den dood niet sterven; Maar God weet, dat, ten dage als gij daarvan eet, uwe oogen zullen geopend worden, en gij als God zult wezen, kennende het goed en het kwaad.

En toen kwam er een slang die de appel van de wetenschap aan Eva aanbood en haar zei dat ze daarvan moest proeven. Vanaf die dag werden de letterkundigen uit het paradijs verdreven en sindsdien leven ze in het besef van zonde, kennende het goed en het kwaad. Ze hebben een geweten gekregen en ze schrijven in het zweet des aanschijns en baren hun werken met smart.

Wie de slang was die Eva en via haar Adam verleidde om te eten van de verboden boom weet ik niet, – misschien was het wel het tijdschrift *Merlyn* dat de letterkundigen zo begerig maakte naar een wetenschappelijke status. Wie de priesters zijn die het besef van kwaad ingepeperd hebben bij de verdreven letterkundigen weet ik

wel. Frank Maatje, Teun van Dijk, Hugo Verdaasdonk en Cees van Rees lieten de letterkundige onderzoekers in de jaren zeventig weten, dat alles wat er tot dan toe gepresteerd was het predikaat van wetenschap niet verdiende.¹ Er waren geen hypothesen, geen controleerbare gegevens, geen theorieën en wel veel onwetenschappelijke vooronderstellingen en subjectieve interpretaties. De methodologen van de jaren zeventig hebben de literatuurgeleerden een geweten gegeven, en sindsdien hebben ze daar last van.

Maar ook buiten het paradijs valt te leven. De letterkundigen hebben drie hoofdwegen ingeslagen om in het reine te komen met het methodologisch geweten.

Sommige literair-historici hebben hun weg gezocht in een soort neopositivistische materiaalverzamelingen. Bibliografieën zijn, mits de uitgangspunten goed omschreven zijn, al gauw wetenschappelijk. Hetzelfde geldt voor opsommingen, feitelijke beschrijvingen en inventarisaties. Uitputtende inventarisaties van bijvoorbeeld aantallen publikaties binnen een bepaald genre in een bepaald tijdvak geven de onderzoeker een objectiviteitsgevoel.² Op tekstedities en de analytische bibliografie heeft de methodologische kritiek ook geen vat.³ Veel neerlandistische publikaties van de decennia na de crisis zijn uitputtende verzamelingen en opsommingen, maar het wordt niet duidelijk waarom die noodzakelijk waren. En de conclusies die getrokken kunnen worden uit dit omvangrijk onderzoek blijven veelal te voorzichtig.

De tweede weg is die van het in Nederland zo mediageniek geworden excuus. Voor menige interpretatie hangt een theoretisch schaamlapje, om de befaamde kenschetsing van Dick van Halsema te citeren.⁴ Het patroon is het volgende: de onderzoeker start een interpretatief onderzoek. Hij begint met zich te excuseren voor zijn aanpak en probeert zich zoveel mogelijk in te dekken tegen methodologische kritiek door in elk geval zijn terminologie duidelijk te maken. Vervolgens gaat hij aan de slag zonder zich verder nog om theoretische implicaties te bekommeren. Ton Anbeek stelt in een van zijn artikelen dat de interpreters lustig doorgingen na de theoretische revolutie; ik denk eerder dat ze beschaamd doorgingen, lijdend onder het vonnis van onwetenschappelijkheid, maar tegelijk beseffend dat ze niet anders konden.⁵ Dit ongenoegen aan de theorie kan uitlopen in een totale afwijzing, zoals we bij George Steiner zien: 'Mijn emotionele, intellectuele en professionele leven is doortrokken van wantrouwen jegens theorieën. Voorzover mijn vermogens het toelaten, kan ik betekenis hechten aan het begrip theorie in de exacte en tot op zeker hoogte in de toegepaste natuurwetenschappen. Voor verificatie of falsificatie

van die theoretische bouwsels zijn cruciale experimenten nodig. [...] De humaniora kennen geen cruciale experimenten en geen verificatie (behalve op een materieel, documentair niveau). [...] In *litteris humanioribus* is “wetenschap” niets anders dan ongeduldig geworden intuïtie.⁶

De derde weg is de meest fatale. De methodologische kritiek op de interpretatie heeft tot gevolg gehad dat de literatuur zelf uit de aandacht van menige literair-historicus verdwenen is. De literatuurgeschiedschrijver schijnt geen vertrouwen meer te hebben in de literatuur zelf, en zoekt zijn bezigheid in de bestudering van wat *anderen óver* literatuur gezegd hebben, dus tweemaal de hoek om. Nauwkeurig onderzoekt hij jaargang na jaargang van tijdschriften om te achterhalen hoe de nuances van bepaalde literair-historische begrippen zo genuanceerd mogelijk weergegeven kunnen worden. Honderden recensies van literaire werken worden geanalyseerd zonder dat iemand naar de gerecenseerde boeken zelf kijkt. Anderen duiken in de archivalia van boekhandelaars die statistisch verwerkt worden om te weten hoeveel boeken er door welke koper in een provincieplaats werden aangeschaft. Of men analyseert wat er vroeger in literatuurgeschiedenissen en beschouwingen geschreven werd, natuurlijk met veel misprijzende kritiek op de gehanteerde waardeoordelen en vooronderstellingen. Wetenschappelijkheid wordt hier gepretendeerd doordat er geen uitspraken meer gedaan worden over de literatuur zelf, maar doordat samengevat wordt wat anderen daarover te berde hebben gebracht.⁷

The invocation of ‘theory’ in the humanities, in historical and social studies, in the evaluation of literature and the arts, seems to me mendacious.

George Steiner, *Errata*⁸

De hoogste score haalt degene die kan ontmythologiseren. De halve literatuurgeschiedschrijving berust volgens deze Pluizers op mythes en die moeten doorgeprikt worden. Ontmythologiseren en doorprikken: dat zijn de meest gehanteerde begrippen van deze richting. De metafoer is duidelijk: de kleurige cirkelronde opgezwollen ballonnen van vroegere literaire studies moeten teruggebracht worden tot slappe onaanzienlijke gevalletjes waarnaar meewarig gekeken kan worden. De literatuurgeschiedschrijving uit het verleden zou een grote mythe zijn en met mythes kan de methodologische literatuurwetenschapper niets.

Maar wat blijft er over van literatuur zonder mythes? Stelt u zich voor dat Jacques Perk op 63-jarige leeftijd aan een hartkwaal overleden was, in plaats van op 21-

jarige leeftijd aan de tering. Zijn gedichten zijn heus niet zo vernieuwend en niet zo duidelijk van een jongeling dat de gedachte alleen al onmogelijk zou zijn. Hij zou dan in de literatuurgeschiedenissen terechtgekomen zijn als een tijdgenoot van H. Schaapman en Jacob Winkler Prins, als een dichter die de humor en het gemak van versificatie van De Génestet miste, maar wel wat aardige natuurpoëzie geschreven had. Mogelijk zou hij gewaardeerd worden om zijn herinstructie van de sonnettenvorm. Maar hoeveel interessanter is Perk juist door de mythologische dimensies die de jonggestorven dichter kreeg! Doordat Willem Kloos zich over zijn nalatenschap ontfermde en hem bewust aanwees als voorloper van een Nieuwe Richting en doordat Kloos een mythologiserende en aangepaste selectie uit zijn gedichten publiceerde, kon hij die functie krijgen. ‘Kloos heeft de ouderwetse aspecten van Perks poëzie, en dan vooral die der Mathilde-krans, niet geheel weggehaald, maar wel onderdrukt’, stelt zijn laatste tekstbezorger, Fabian Stolk.⁹ Wat Kloos deed in een mengeling van vriendschap en positioneringsdrift, werd overgenomen door de literatuurgeschiedenissen, en daar kan men blij om zijn.¹⁰ Want wat blijft er van Perk over als we hem portretteren als de tijdgenoot van Jacob Winkler Prins met wie hij misschien meer verwant was dan met Gorter of Verwey?

Wien de goden liefhebben, nemen zij jong tot zich, zeiden de Ouden; maar dichters genieten ook hierin een voorrecht boven hunne medeschepselen, dat een vroegtijdige dood hun, behalve de goddelijke, nog die andere genade verzekert, welke in de oogen der menschen gevonden wordt.

Willem Kloos, Inleiding bij de *Gedichten* van Jacques Perk¹¹

Ik geef een ander voorbeeld van de constructie van een mythe in de literatuurgeschiedenis. In alle oudere literatuurgeschiedenissen wordt gesteld dat het modernisme in Nederland nauwelijks vertegenwoordigers heeft gehad. Tot in 1984 werden slechts namen van dichters als Hendrik Marsman, Herman van den Bergh, Constant van Wessem, Theo van Doesburgh en natuurlijk Paul van Ostaïjen genoemd. Toen verscheen de studie *Het modernisme in de Europese letterkunde* van Douwe Fokkema en Elrud Ibsch. Opeens hadden we een volwaardig modernisme met prozaschrijvers die aansloten bij een internationale stroming. Simon Vestdijk, Carry van Bruggen en Edgar du Perron kwamen in hun opvattingen op een lijn te staan met Virginia Woolf en James Joyce.¹²

Ik doe de studie van Fokkema en Ibsch niet voldoende recht door haar een nieuwe mythe te noemen. Beter kan ik spreken van een nieuwe constructie die het mogelijk maakt bepaalde feiten in een ander licht te zien. Een glas dat voor de helft gevuld is, wordt door de een half vol en door de ander half leeg genoemd. Zo kan men ook in de literatuurgeschiedenis ervoor kiezen de vaststaande gegevens feestelijk of somber te presenteren, zonder in incoherente uitspraken te vervallen.

In de geschiedwetenschappen is men minder gepreoccupeerd met de wetenschappelijke status van het vak dan in de literatuurwetenschappen. Het postmethodologische tijdperk is daar al enige tijd geleden aangebroken. In 1982 verkondigde Ankersmit in een befaamd Gronings narratiedebat, dat hij de geschiedbeoefening eerder als een kunst dan als een wetenschap beschouwde.¹³ Geoffrey Hawthorn verwijst in zijn *Plausible worlds* de theorie naar de natuurwetenschappen. ‘The most interesting distinction is not between “science” and “non-science”, “the human sciences” and “the humanities”, “the social sciences” and “History”, or “fact” and “theory”, but between the actual and the possible.’¹⁴ De veronderstelde zwakten van de geschiedwetenschappen, zoals het pluriforme en het narratieve, worden nu haar sterke zijden genoemd. Een historicus heeft het recht een verhaal te construeren op basis van zijn analyses.

Historical narrations without analysis is trivial, historical analysis without narration is incomplete.

Peter Gay, *Style in History*¹⁵

Natuurlijk zijn er daarbij wel randvoorwaarden – maar uiteindelijk gaat het om een representatie van het verleden, zoals Hayden White het noemde. In zijn *The Content of the Form* vraagt hij zich af of een narratief discours wel een neutraal medium is. Kan men het gebruiken om werkelijke gebeurtenissen te representeren als ontwikkelingsprocessen of geeft het gebruik van de verhaalvorm niet eerder een mythische visie op de realiteit? ‘Real life can never be truthfully represented as having the kind of formal coherency met with in the conventional, well-made or fabulistic story’.¹⁶ Maar zijn uiteindelijke conclusie is, dat de verhaalvorm het meeste voldoening geeft bij de representatie van het verleden.¹⁷ ‘How else can any past, which by definition comprises events, processes, structures, and so forth, considered to be no longer perceivable, be represented in either consciousness or discourse except in an “imaginary” way?’¹⁸

Het is uiterst verfrissend bij de Nederlandse historicus Ankersmit te lezen dat originaliteit en eenheid de beide criteria zijn die ons in staat stellen op een rationele en verantwoorde manier tussen concurrerende interpretaties van het verleden te kiezen.¹⁹ Zijn formuleringen zijn te verleidelijk om er niet een langer stuk uit te citeren: ‘Middels de metafoor organiseert de historicus de kennis over het verleden zoals die uitgedrukt wordt in individuele uitspraken over het verleden en aldus geeft hij eenheid en samenhang aan het verleden. Originaliteit is vereist om überhaupt tot een organisatie en beeldvorming van het verleden te komen; gebrek daaraan (vaak gestimuleerd door een verlangen om de op het niveau van de uitspraak inderdaad noodzakelijke eis van waarheid op te tillen naar dat van de interpretatie) leidt tot geborneerdheid, intellectuele stilstand en, in de ernstigere gevallen zelfs tot een paranoïde verhouding tot het verleden’.²⁰

Deze houding zou door meer literair-historici ingenomen kunnen worden. Laten we dat kleineren, ontmaskeren en doorprikken van de vroegere literatuurhistorie nu maar eens vervallen verklaren. Ik zou alle literatuurhistorici willen uitdagen om juist te proberen nieuwe mythes te creëren door op originele manier verbanden te leggen tussen de onsamenvangende feiten van de literatuur. We hoeven niet terug naar Laurens Janszoon Coster, maar een beetje meer durf in het vak zou geen kwaad kunnen. Alleen de feiten zijn het onveranderbare materiaal van de literair-historicus, zoals de juiste verschijningsdata van een tijdschrift, de precieze tekst van een bundel, de volgorde van recensies, de geboekstaafde contacten van een schrijver.²¹ Maar de interpretatie en samenhang ervan zijn vrij, zolang er een coherente en appetijtelijke representatie gegeven wordt.

Ik doe echter het vak tekort als ik de indruk wek dat het een en al methodologische tandenknarselij is in de neerlandistiek. Juist de literatuurwetenschappers die het dichtst bij de historici staan, zoals Herman Pleij en Frits van Oostrom, hebben zich al eerder posthermeneutisch opgesteld en wagen de grote greep. Zo hebben ook Ton Anbeek en het duo Frits Ruiters en Wilbert Smulders het moedige werk van de brede literatuurgeschiedschrijving aangevat. En het initiatief van de Nederlandse Taalunie om een groot handboek op te zetten, is veelbelovend. Maar dat is nog toekomst.

Although history has no meaning, we can give it a meaning.

Karl Popper, *The Open Society and its Enemies*²²

Ik keer terug naar mijn roep om nieuwe mythes, of althans nieuwe constructies. Daarvoor moet men aannemen dat literatuur een speciale functie heeft. Alleen wanneer men dat aanvaardt, kan men terugkeren naar de literaire teksten zelf en op basis daarvan opnieuw literatuurgeschiedenis schrijven. Die speciale functie is gelegen in het travestievermogen van de literatuur. Literatuur is in staat de basale conflicten en obsessies van een samenleving weer te geven, zowel in de literaire vorm als in de inhoud. Laat me toelichten wat ik hiermee bedoel.

Wanneer we literatuur gebruiken om te weten te komen wanneer Pieter Stastok schone sokken aantrok en of Kees het diakenhuismannetje al dan niet een begrafenis van de armen kreeg, zou zij niet meer zijn dan een platte boedelbeschrijving en gelijkwaardig aan veilingcatalogi en notariële akten.

Literature becomes redundant when it tells us what can be gleaned from other documentary sources.

Dominick LaCapra, *History & Criticism*²³

De *Camera Obscura* van Nicolaas Beets is echter geen gewone historische bron, maar literatuur. Haar terrein is niet de werkelijkheid, maar de waarheid, althans de waarheid van de schrijver. Weerlegging van de hoofdstrekking van mijn werk is onmogelijk, schreef Multatuli over Saidjah en Adinda in *Max Havelaar*. Hij kon bewijzen dat 'wat verdichtsel is in 't byzonder, waarheid wordt in 't algemeen'.²⁴

De historicus die de denkwijze van een bepaald tijdperk wil leren kennen en zich wil verdiepen in de algemene fascinaties van een periode, is aangewezen op de literatuur. De literaire 'waarheid' van de schrijver is het middel bij uitstek om verder te komen bij het beschrijven van historische processen. De gewone historische bronnen helpen ons aan de feiten, maar voor de samenhang ervan kan de literatuur ons helpen. Als de historicus overheidsdocumenten, kronieken, kranten, registers, notariële akten, becijferingen en gebruiksvoorwerpen uit een bepaald tijdperk gebruikt heeft om statistieken te maken en hij op basis van zijn statistieken uitspraken wil doen over denkpatronen, biedt de literatuur uitkomst. Niet om het leven van alledag te kunnen schetsen, maar om veranderde mentaliteiten te ontdekken. Ook DaCapra heeft het hierover: 'The novel, unlike historiography, may invent characters and events and give rise to configurations that are not available in the writing of history. When this elementary distinction between history and the novel breaks down, one has the appearance of myth.'²⁵ De schone sokken van Pieter Stastok kun-

nen wijzen op een veranderde beleving van het lichaam. De angst van het diakenhuismannetje om van de armen begraven te worden, heeft meer betekenis dan alleen angst voor de schande. De romanwereld is wel imaginair, maar hij staat niet los van de sociale werkelijkheid.²⁶ Met andere woorden: de werkelijkheid komt vertekend in een boek, omdat ze omgezet wordt naar de wetten van de literatuur. De schrijver en de lezer kennen dezelfde literaire codes, die niet op schrift staan maar die stilzwijgend afgesproken zijn. De alledaagse werkelijkheid wordt tegelijkertijd betrokken op en afgeschermd van de literaire werkelijkheid. Om maar enkele platte voorbeelden te geven: de lezer doet het licht niet aan als het in het boek donker wordt en de lezer weet feilloos dat een regel wit in een boek betekent dat er iets verandert: in de romantijd is het een dag later, er komt een ander personage aan het woord of de locatie wisselt. Om de vertekening weer op de werkelijkheid te kunnen leggen, moeten de inhouden en vormen omgezet worden naar denkwijzen.²⁷

Dit kan, als men de literatuur ziet als de travestie van een maatschappelijk conflict. Dat maakt de bestudering ervan interessant voor historici uit allerlei richtingen en perioden, en niet in het minst voor literair-historici. Natuurlijk sluit ik met deze bewering aan bij een lange traditie van onderzoekers die de literatuur niet als autonoom beschouwen. Dominick LaCapra en Hayden White zijn vertegenwoordigers van de visie dat literaire teksten in een retorische relatie met de realiteit staan, die onderzocht moet worden. Hiermee wijzen zij de opvattingen van de New Critics over de autonomie van de literatuur van de hand. White uit zich weliswaar kritisch over die relatie en de manier waarop die door onderzoekers gebruikt is, maar gaat tegelijk ervan uit dat er een correlatie is tussen het verhaal van de geschiedenis en dat van de literatuur. De New Critics zijn gereïncarneerd in de deconstructivisten die opnieuw beweren dat er de taal geen werkelijkheidsgehalte heeft. George Steiner noemt de post-structuralistische en deconstructivistische beweringen als zou er buiten de tekst niets zijn onzin. Discours is geen autonoom spel zonder referentiële controlemiddelen. Een zin uit een willekeurig literair boek staat niet alleen in verband met de alinea's, de hoofdstukken en het boek waarvan ze deel uitmaakt, maar ook met de omringende werkelijkheid: met de taal van een tijdvak, met het milieu van de schrijver, met de heersende ideologieën, de politiek en het heersende culturele debat.²⁸ Ook Edgar Said wijst de solipsistische opvattingen van deconstructivisten af. Hij verwijt de moderne literatuurwetenschap dat er geen aansluiting meer is tussen haar theoretische haarkloverijen en haar doelgroep, namelijk de geïnteresseerde niet-professionele lezer.²⁹ Teksten maken echter deel uit van de so-

ciale wereld, het leven van de mensheid, en natuurlijk van de historische momenten waarin zij geschreven worden en geïnterpreteerd. Een tekst kan alleen begrepen worden door kritische kennis van de ideologische grondslag ervan, stelt Said.³⁰

Maar hoe kunnen we de retorica van een literaire tekst verbinden met de historische realiteit? Hoe zetten we fictionele conflicten uit de romans van individuele schrijvers om naar een algemeen maatschappelijk probleem? Kan ik als literair-historicus stellen dat de laatste roman van Harry Mulisch, *De procedure*, uit 1998 een typische travestie is van een kwestie die de gedachten van eindtweintigste-eeuwers bezighield, namelijk de creatie van leven?³¹ De wetenschap schijnt dicht bij de oplossing van het raadsel van het ontstaan daarvan te zijn, maar in Mulisch' boek creëert de wetenschapper dode kinderen en monsters. Is deze roman de omzetting van onze collectieve angst voor wat de wetenschap ons aandoet en is dit de verklaring van de kracht van dit boek? Hoe is het succes van Thomas Rosenbooms *Publieke werken*, voorwaar geen makkelijk boek, te verklaren?³² Rosenboom heeft de handeling geplaatst aan het eind van de negentiende eeuw en de veranderingen van de handmatige naar de industriële productie als uitgangspunt genomen. Het boek geeft vorm aan het innerlijk conflict dat iedereen die ouder is dan veertig bekend moet voorkomen: enerzijds de angst voor de razendsnelle vooruitgang, anderzijds de drang om bij de tijd te blijven omdat men anders buitenspel gezet wordt. De lezer laat zich meeslepen door de virtueuze literaire omzetting van zijn eigen obsessie.

Misschien is de oplossing via de travestie te veel afhankelijk van de individuele wetenschapper en te speculatief. Dat risico van mijn leesvoorstel neem ik.

Mijn verhaal is niet waar of onwaar, zoals een feitenverslag, – als literair verhaal is het zijn eigen feit.

Harry Mulisch, *Het theater, de brief en de waarheid*³³

Met een variant op Mulisch: een interpretatie is niet waar of onwaar – het is zijn eigen feit dat men al of niet waarschijnlijk kan vinden. Wanneer men op deze manier naar de literatuur van het verleden kijkt, zou men wat dichterbij de betekenis ervan kunnen komen. Misschien zouden de ogen van Jacob van Lennep wat minder cynisch kunnen gaan staan. Literatuurgeschiedenis zou geschreven kunnen worden als de geschiedenis van de fascinatie: waarom sloegen bepaalde teksten zo aan dat ze een soort sleutelbegrippen voor een tijd werden?

Daarvoor kijk ik naar literaire werken die in het min of meer alledaagse taalgebruik zijn doorgedrongen. Of, om het wat modieuzer te zeggen, die in het collectieve geheugen van de Nederlandse culturele alfabeet zijn doorgedrongen. Terzijde: u begrijpt dat ik geprobeerd heb een beter woord te vinden voor die Nederlanders die een krant en af en toe een boek lezen, die niet meteen zappen als Hanneke Groenteman op tv verschijnt en die op school onderwezen zijn in de beginselen van de literatuurgeschiedenis; ik bedoel niets cynisch met de culturele alfabeet, maar wil er een categorie van deelnemers aan de literatuur mee aanduiden. Dus: welke literaire figuren hebben een zodanige impact gehad op de culturele alfabeet van een tijdvak dat ze tot een bepaald herkenbaar karaktertype geworden zijn, dat vervolgens gebruikt wordt ter aanduiding van vergelijkbare typen in de werkelijkheid? Ik noem er een paar uit enkele eeuwen Nederlandse literatuur. Pieter Stastok uit de *Camera Obscura* is misschien wel het meest bekend in het taalgebruik geworden als aanduiding van een angsthazige sukkel zonder spirit. Iedereen kent ook zijn bloedverwant Jan Salie, uit Potgieters *Jan, Jannetje en hun jongste kind*, ook al weer zo'n jonge vent zonder enige pit of ondernemingszin. Ik geloof niet dat er veel mensen zijn die de aardige novelle van Potgieter kennen, maar Jan Salie is buiten het boekje om in het geheugen blijven hangen. Meester Pennewip uit Multatuli's *Woutertje Pieterse* is naar mijn mening ook zo'n prototype: de volstrekt fantasieloze schoolmeester die alles wil categoriseren. Zijn gemakkelijke indeling in klassen is, denk ik, een van de weinige collectieve teksten uit het Nederlandse literaire geheugen die een cultureel alfabeet herkent. Batavus Droogstoppel is ook zo'n oude bekende: hij is de cententellende neef van Meester Pennewip die minstens zo dor is en geen enkel gevoel voor een minkukel als Sjaalman heeft, hoe talentvol die ook is. Sjaalman zelf is eveneens een prototype: de loser, die het hoog in zijn bol heeft en terecht, die geen concessies doet en toch verongelukt. Multatuli scoort hoog in prototypes die nog herkenbaar zijn. Ook de twintigste eeuw heeft haar sleutelfiguren geleverd. Kees de Jongen als variant van Woutertje Pieterse – een figuur die nog steeds een eigen fanclub heeft. Een prototype is Frits van Egters uit Reve's *De Avonden* geworden: de treiterende puber die met zichzelf overhoop ligt, maar toch geen daden stelt, een moderne variant van het prototype Hamlet. Maarten Koning uit Voskuils Bureauboeken is een sjabloon van de academische ambtenarij geworden. Hij is de ambitieuze fichevuller, waarin tallozen zich klaarblijkelijk herkennen. Quinten, de hemelbestormer uit *De ontdekking van de hemel*, heeft het vermogen in zich om een sjibbolet te worden, maar is nog niet als type in het taalgebruik doorgedrongen. En

dan natuurlijk Kniertje, de gedweë weduwe die zich angstig schikt in het lot dat haar van hogerhand toegewezen wordt, uit Heijermans *Op hoop van zegen*, verschenen precies op het breukvlak van de negentiende en de twintigste eeuw. Uit de Middeleeuwen herkent iedereen Reinaert de Vos als de slimme valsspeler die oplicht wie verdient opgelicht te worden. Mijn opsomming is niet uitpuittend, maar het zal u opgevallen zijn hoeveel van deze collectieve literaire bekenden uit de negentiende eeuw stammen.

Ik vat mijn redenering tot nu toe samen: het is moeilijk om bij de essentie van het verleden te komen. Toch is dat waar een literair-historicus naar streeft. In de literatuurwetenschap is er in de jaren zeventig zoveel kritiek gekomen op het wetenschappelijk gehalte van de literatuurgeschiedschrijving dat er nieuwe wegen ingeslagen zijn, die steeds verder van de literaire teksten zelf voerden. Ik hou een pleidooi om opnieuw naar de teksten uit het verleden te kijken, maar dan met het oog op de betekenis die bepaalde teksten hebben als omzettingen van de collectieve preoccupaties van een tijdperk. Daarvoor heb ik wat voorbeelden gegeven van literaire personages die blijkbaar als erg prototypisch ervaren werden, zodat ze doorgedrongen zijn in het algemeen taalgebruik en dus in het collectieve geheugen van de culturele alfabeet. Veel van de literaire Nederlandse prototypen stammen uit de negentiende eeuw. En daarmee ben ik aanbeland bij mijn stokpaardje, of, beter gezegd, mijn paard van Troje.

De literatuur van de negentiende eeuw is ondanks de jarenlange inspanningen van een kleine groep Sjaal mannen nog steeds onbemand. Er zijn bijna geen boeken uit de Nederlandse negentiende eeuw meer die buiten een verplichte literatuurlijst om vrijwillig gelezen worden. De Tachtigers komt de dubieuze eer toe de mythe van een saai eeuw van moralistische dominees en duffe schoolmeesters in de wereld gebracht te hebben. Dit is nu een mythe waar ik niet blij mee kan zijn.

Het geslacht literatoren, dat aan mijn generatie voorafgaat, heeft de intellectuele vermogens zijner lezers vervalscht en verknoeid. [...] Het heele leven der thans officiële Nederlandsche letterkunde is een voortdurende belediging, der literatuur aangedaan.

Lodewijk van Deyssel, *Nieuw Holland*

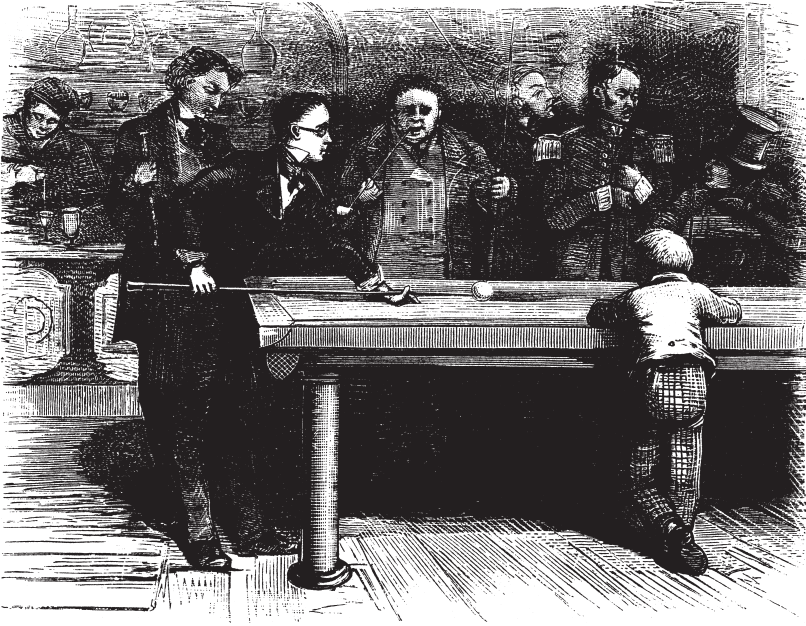
Wanneer men naar de literatuur van de negentiende eeuw probeert te kijken met de ogen die ik hierboven heb pogen te openen, die van de omzettingen van preoccupaties, ontdekt men fascinerende nieuwe perspectieven. Het is makkelijk om de negentiende-eeuwse roman af te wijzen omdat die zo vaak van toevalligheden aan elkaar hangt. Ergens ligt een zuigeling, die toevallig wordt gevonden door een zigeunerin die hem aflevert bij een kasteel, toevallig woont daar een kinderloze hertogin die zich om het knaapje bekommert, het knaapje groeit voorbeeldig op, toevallig worden hij en zijn rivaal verliefd op hetzelfde meisje, hij maakt zijn rivaal een kopje kleiner en dan blijkt hijzelf het geschaakte kind van de zuster van zijn pleegmoeder te zijn en zijn vijand is zijn bloedbroer. Ik verzin dit verhaal niet, het is een contaminatie van elementen uit Jacob van Lenneps eerste roman *De pleegzoon*, en uit het libretto van Verdi's opera *Il trovatore*. Men treft het vondelingenmotief in allerlei variaties aan in de West-Europese literatuur: bij Victor Hugo en Walter Scott en ook bij een realist als Charles Dickens. Het is een van die motieven waar men zich wel vrolijk om maakt. Hoe waarschijnlijk is het immers dat een vondeling ooit bij zijn eigen familie terecht komt – en toch gebeurt dat in de negentiende-eeuwse literatuur, en niet alleen in Hector Malots *Alleen op de wereld* of bij Dickens *Oliver Twist*. Het vondelingenmotief kan geen modieuze gril zijn. Daarvoor is het te verbreid en te geliefd in de West-Europese negentiende-eeuwse literatuur. Men moet dus aannemen dat het motief een bepaald soort symboolwerking had en men kan proberen het om te zetten naar een algemene obsessie van die tijd. Een vondeling is iemand zonder familiale achtergrond, zonder klasse of stand. Marthe Robert interpreteert de vondelingconstructie in de roman als een freudiaanse ontsnapping aan de ouderrelatie, maar ik zou het motief liever in de sociale context willen zien.³⁴ Gewoonlijk komt de vondeling door zijn ferme karakter goed terecht. Bovendien blijkt achteraf vaak dat hij van hoge geboorte is en toevallig opgegroeid is bij zijn eigen familie of bij standgenoten. Het motief moet de negentiende-eeuwer hebben aangesproken omdat hij er zijn eigen positie in herkende. De vondeling zou gezien kunnen worden als een metamorfose van de opkomende burger van de negentiende eeuw. Die voelde zich even blanco en identiteitsloos als een vondeling. Hij had de potentie in zich van de hoogste stand te zijn. Wanneer hij zich nu maar aan burgerdeugden hield, zou hij automatisch een geslaagd lid van de maatschappij worden en dus bewijzen van hoge geboorte te zijn. Het oude klassenonderscheid was vervallen. De gewone burgerman kon voor het eerst sinds enige generaties van een dubbeltje een kwartje worden. De Franse Revolutie had de burgers geleerd dat alle mensen gelijk waren, dus

dat eigenlijk iedereen van hogere stand was. De zoektocht van de vondeling naar een identiteit is een odyssee naar het formeren van een burgerschap dat hem een identiteit biedt. Men zou dit in verband kunnen brengen met het beeld dat Francis Fukuyama in *The great disruption* geschetst heeft van de sociale ontwrichting die in de eerste helft van de negentiende eeuw plaatsvond.³⁵ De geslaagde vondeling uit de literatuur zou dus gezien kunnen worden als een voorbeeld van de burger die zich op eigen kracht een verleden en een toekomst verschaft, een symbool van de kracht van de burger. Het onder historici lopende onderzoek van het negentiende-eeuwse burgerschap zou in verbinding gebracht moeten worden met een groot leesonderzoek van de Europese negentiende-eeuwse roman, om uit te wijzen of mijn leesvoorstel van dit motief houdbaar is.

Tegenover de vondeling staan de meelwormen Pieter Stastok en Jan Salie. Leest u even met me mee in de *Camera Obscura*:

Petrus Stastokius Junior moest alzoo op het acquit spelen, en hij maakte zich werkelijk tot dien arbeid gereed. Te dien einde lei Petrus Stastokius zijn pijp neer; maakte de punt van zijn keu wel een halven voet ver wit; plaatste zijn bal met de linkerhand op drie vierden, drukte de vier vingers van zijn linkerhand op een handbreed afstands van denzelven bal op 't biljart; krulde den duim bevallig om, zoodat hij aan 't geheele gezelschap zijn tot op 't leven afgesneden nagel vertoonde, en begon met de rechterhand de keu tusschen duim en vinger heen en weder te bewegen op eene wijze, die deskundigen 'zagen' noemen.³⁶

Ofschoon in de *Camera Obscura* van Nicolaas Beets nergens rechttoe rechtaan seksuele handelingen beschreven worden, valt bovenstaande kenschetsing van Pieter Stastok aan de biljarttafel bijna niet te lezen zonder te denken dat met het edele balspel verwezen wordt naar een andere sport. Het is nog niet eerder geconstateerd, maar wie de medische literatuur uit de negentiende eeuw kent, kan er niet om heen dat met Pieter Stastok een bepaald prototype getekend wordt. Ik citeer een stukje uit *Vaderlijke raad aan jonge lieden, ter bewaring hunner krachten en gezondheid*, waarin de verschrikkingen beschreven worden van de onanie. Degenen die zich overgeven aan de zogenaamde apenzonde zijn 'schuw, gierig, nijdig, nukkich, argwaanig, en laage zielen, genegen tot allerlei heimelijke boosheden en kleine duivelarijen'.³⁷ Boven-

2. Ferdinand Carl Sierig, Pieter Stastok aan het biljart (houtgravure).
Hildebrand, *Camera Obscura*. Haarlem, 1878, p. 155.

dien leidt de onanie tot lichamelijke kwalen, zoals zwakke ogen, een bleke huid en puisten.

Dezelfde beschrijving van de onanist met een mengeling van fysieke en psychische aandoeningen vinden we bij een vaak herdrukt boek van 'den beroemden hoogleeraar' Becker uit 1843: hij wordt moedeloos, suf en inactief, bleek, misantroop en mensenschuw.³⁸

En wat lezen we over Pieter Stastok? Hij is bleek, eenkennig en eenzellig, lusteloos, achterbaks, angstig, niet sportief, gierig en neemt niet deel aan het studentenleven. Precies die uiterlijke kenmerken en karaktergebreken worden opgesomd in de moraalboekjes waarin gewaarschuwd wordt voor onanie. Bovendien draagt Pieter een bril, wat in de vroege negentiende eeuw als een signaal van de eenhandige zonde gold.

Onanie werd in de hele negentiende eeuw beschouwd als een ernstig gevaar voor de jongeling. De zogenaamde zelfbevlekking kon leiden tot ziekten die minstens zo erg waren als die welke syfilis veroorzaakte. De sportieve, gezonde en sterke Hollandse jongen die Hildebrand elders in de *Camera Obscura* beschrijft, is het tegengestelde van de lusteloze bleke onanist. In alle kringen vreesde men de onanie, omdat die de jeugd zou verzwakken. Mannelijke opvoeders beschouwden het als hun taak jongens voor deze kwaal te behoeden. Zelfs de oranjeprinsen werden erop gecontroleerd, zoals blijkt uit het dagboek van de gouverneur van prins Willem, zoon van de losbandige koning Willem III en de tragische prinses Sophie.³⁹ De gouverneur ontdekte dat de veertienjarige prins niet onbedorven was. Hij kwam in 'een meer dan suspecte toestand van zekere plaats'. Zijn bleek gelaat en stomp uiterlijk hadden hem al eerder verraden. Bij de vader van het prinsje kreeg de gouverneur geen respons: als de prins daar last van had, werd het tijd dat hij de vrouwen leerde kennen, was de mening van de koning.

Maar de opvatting van de koning is niet exemplarisch voor de natie. Het aantal boekjes waarin tegen de eenhandige zonde gewaarschuwd wordt, is legio in de hele negentiende eeuw.⁴⁰ Veel van deze boekjes zijn vertalingen uit het Duits en komen geregeld met een andere titelpagina maar eenzelfde inhoud op de markt. Opvallend is een verhandeling uit 1838 die minder moralistisch is en meer op medische gegevens leunt. *Over de zelfbesmetting en de overige wijzen, waarop men zich in het voldoen der geslachtsdrift kan te buiten gaan* was geschreven door Leopold Deslandes in 1838 en het verscheen bij Van der Post in Utrecht. Nu was de uitgever Van der Post een bekende naam onder studenten. Hij had essays van Beets' vriend J. Knepelhout uitgegeven.⁴¹ Het is meer dan waarschijnlijk dat Beets dit boekje kende, omdat het tot het cultuurgoed van zijn milieu behoorde op dat moment. Maar hoe modern Deslandes ook lijkt naast de meer opvoedkundige werkjes, onder het medische masker schuilen dezelfde beschrijvingen van de kwade gevolgen van de onanie.

Waarom is men toch zo bevreesd voor iets wat in de tegenwoordige maatschappij als onschuldig geldt, zolang men er niet al te openbaar mee pronkt? Laten we nog eens naar de literatuur gaan, naar Potgieter. Jan en Jannetje, de pronte ouders van een talrijk gezin, zitten op oudejaarsavond om het vuur. Ze hebben flinke zonen zoals Janmaat, de zeeman, en Jan Compagnie, de koloniaal. Maar kijk eens mee naar Jan Salie:

‘Zeg ereis, Janmaat! wil je óók een kopje slemp?’ roept eensklaps een pieperig stemmetje uit den versten hoek des vertreks, – en nu wenschte ik u een denkbeeld te kunnen geven der verslagenheid, waarmede Janmaat voor zich zelve zucht:

‘De derde streng maakt den kabel!’

Welk een vreemd begin van een feest! Helaas,

Ieder huis

Heeft zijn kruis!

En hoe ver Jan en Jannetje het in de wereld brengen mogten, het hunne bleef er niet van verschoond; – gluur met mij dien hoek in, als ge weten wilt wat het is! – Oef! – de verzuchting, die aan Janmaat bij het verzoek ontglipte, de verontwaardiging, waarmede hij hem, die het deed, nu den rug toekeert: zij hebben niets verbazends, als men den langen slungel aanziet, die ginder slemp schenkt, en ginder slemp lept: welke doffe oogen! – welk een meelgezicht! – welk eene houding van slierislarie! – Welk eene ergernis vooral, als ik het u niet langer verhelen mag, dat dit ongeluk de jongste zoon is van Jan en Jannetje; hij, de patroon aller slaapmutsen, aller soepjurken, aller sloffen te onzent! hij, Jan Salie!⁴²

Potgieter gebruikt als personificatie voor de negentiende eeuw de figuur van Jan Salie in zijn *Jan, Jannetje en hun jongste kind*. Om de slapheid van zijn tijd te kenschetsen neemt hij zijn toevlucht tot de stereotiep van de onanist: een slungel met doffe oogen, een meelgezicht, initiatiefloos, een schande voor zijn ondernemende broers en zijn pittige ouders. Zoals Uriah Heep bij Charles Dickens alle kenmerken van de eenzame rukker meegekregen heeft, zo is Jan Salie de Nederlandse vingeroefenaar, nog meer dan Pieter Stastok. Jan Salie verbeeldt wat Potgieter van zijn tijd vond: een tijd van stilstand, een lafhartige tijd waarin niemand eens flinke initiatieven nam om handel, wetenschap en kunsten tot nieuwe bloei te brengen, zoals dat wel gebeurde in de zeventiende eeuw. Stilstand betekende automatisch achteruitgang en daar was de hele negentiende-eeuwse gemeenschap bang voor. Potgieter gebruikte Jan Salie ook als een opvoedingsstrategie, op dezelfde manier als in de waarschuwingsboekjes gedaan werd.⁴³ Door het kwaad zo beroerd mogelijk voor te stellen, probeerde hij de rust te verstoren.⁴⁴

Gelukkig waar 't geblaas der zuiverende winden
Met vrijen adem zuist, en doortocht weet te vinden!
Maar wee 't onzalig oord, dat, van gebergte omringd,
In 't gruwbre dampbad leeft, waar 't eindeloos doomt en stinkt,
Zijn gift met d'adem zwelgt, en indrinkt door de poren!
Willem Bilderdijk, *Land- en tuinbouwkunst*⁴⁵

Om die angst voor stilstand te begrijpen moet men weten dat in de eerste helft van de negentiende eeuw de medische wetenschap in het algemeen uitging van de miasmaleer.⁴⁶ In het kort komen de opvattingen hierop neer: er zijn ziektes die niet door besmetting via lichamelijk contact worden overgebracht, maar door het milieu, concreet voorgesteld als de lucht. Het milieu raakt verziekt daar waar miasmen zich vermenigvuldigen. Dat gebeurt op plaatsen waar geen beweging is: in stilstaand water en moerassen, bij vuilnisophopingen, in ruimtes zonder luchtcirculatie. Er ontstaat dan bederf, te herkennen aan rotting, gisting en stank, en dat schept een klimaat voor het ontstaan van miasmen die vervolgens het menselijk lichaam aantasten. Ziektes zouden dus overgedragen worden van de omgeving op het individu. De miasmaleer stamt al uit de Griekse oudheid, maar ze werd niet meer aangehangen in de Middeleeuwen en de Renaissance. In de tweede helft van de achttiende eeuw werd er weer op teruggegrepen door medici. De leer sloot goed aan bij de hervormingsgezindheid van de tegenstanders van het Ancien Régime, want beweging en vooruitgang werd tegenover de stilstand van de oude instellingen gezet. De directe omgeving van de mens werd bestudeerd: lucht en water, voedsel, behuizing. Epidemieën werden aan besmetting door miasmen via de lucht toegeschreven en niet aan besmetting van mens op mens. De aanname van de miasmaleer had gunstige gevolgen, want al is die achterhaald, stilstaand water en bedompte lucht hebben nog steeds een slechte reputatie. Het mag dus een gunstig gevolg van een verkeerde wetenschapsleer genoemd worden dat er voorschriften op hygiënisch gebied kwamen. In Nederland begon dat in de Franse tijd. In de loop van de negentiende eeuw startte ook de aanleg van rioleringen en gesloten waterleidingsystemen. Scholen en ziekenhuizen moesten zo gebouwd worden dat er lucht kon doorstromen.⁴⁷

Ook in lichamen moet er volgens de miasmaleer circulatie zijn: de lichaamsvochten moeten kunnen voort stromen, anders ontstaan er ziekten. Te snelle doorstroming ontstaat door hartstochten, en is even gevaarlijk als te langzame. Stilstand

betekende dat de miasmen konden toeslaan en die bedreigden de fysieke en psychische gezondheid van de mens.

Het patroon van te snelle en te trage beweging die beide tot catastrofes leiden, kan men vervolgens ook toepassen op de maatschappij. Te snelle beweging leidt tot revoluties en oproer en dientengevolge tot oorlog, bloedvergieten en machtsmisbruik. De Franse Revolutie had bewezen dat te snelle veranderingen verkeerde resultaten tot gevolg hadden. Want de ideeën van 1789 waren wel goed, maar ze waren te plotseling en overhaast ingevoerd, waardoor de hele Europese samenleving ontwricht was. Isaiah Berlin heeft in zijn onlangs postuum verschenen essays de Romantiek de grootste omwenteling in het denken en leven van de westerse mens genoemd.⁴⁸ Er gebeurde iets catastrofaals aan het eind van de achttiende eeuw in de maatschappij en in de perceptie van de mens. Alle veranderingen van daarna zijn minder diepgaand geweest en bovendien in grote mate door de Romantiek beïnvloed. Hij vraagt zich af wat de relatie tussen de Revolutie en de Romantiek geweest is: ‘What is the relation of the so-called romantic revolution – the sudden breakthrough in the realms of art and morals of this new and turbulent attitude – and the revolution which is normally known as the French Revolution? Were the people who danced upon the ruins of the Bastille, the people who cut off the head of Louis XVI, the same persons as those who were affected by the sudden cult of genius, or the sudden breakthrough of emotionalism of which we are told, or the sudden disturbance and turbulence which flooded the Western world?’⁴⁹ Berlin legt de twee bewegingen niet op elkaar, maar de traumatische angsten van de tijd daarna en de wens naar de constructie van een betere maatschappij kunnen alleen vanuit een diepgaand samengaan van Revolutie- en Romantiekgedachten begrepen worden. De postrevolutionaire, gevoelige burger wilde een maatschappij creëren die beter in elkaar zat dan voorheen. Uitwassen waren ongewenst. Ideaal was een verstandige, tedere maatschappij, waarin plaats is voor iedereen, de samenleving die ook Peter Gay als wensdroom van de burgerij ziet.⁵⁰ Alleen de geleidelijke beweging zou tot vooruitgang van de maatschappij kunnen leiden.

De ideeën van de harmonische geleidelijkheid zien we terug in de literatuur. Ik zou ze in verband willen brengen met de triadische eenheid van het gezin dat we zo vaak als thema aantreffen. In veel negentiende-eeuwse literatuur, of het nu om gedichten of proza gaat, is het beeld van het gezin aanwezig. Het gezin is een soort metafoor voor alles wat in orde is. Vader, moeder en kind vormen daarin een piramidale drie-eenheid. De vader staat aan de top van de piramide en vertegenwoordigt het

verstand, de rationaliteit en de planning van de toekomst. Hij staat in een liefdevolle verhouding met de moeder, die voor het evenwicht zorgt, scherpe kanten van de vader neutraliseert en de microkosmos van het gezin bestiert. Het kind is het product van de harmonie tussen de vader en de moeder, ontstaan uit liefde. Het kind geldt in dit model als een samenvattend begrip voor het hele nageslacht.

Dezelfde piramide wordt bij overdracht toegepast op andere maatschappelijke structuren, die vaak ook beschreven worden in gezinstermen. In de godsdienst is God als een vader voor de mens, die in deze driehoek het vrouwelijke en het kinderlijke gezamenlijk vertegenwoordigt. Meestal wordt de mens overdrachtelijk 'het kind van God' genoemd. Het harmonieproduct van God en de mens is het welzijn, in geestelijk en lichamelijk opzicht, dat de mens toekomt door de godsdienst. Het totale welzijn is dus wat ontstaat als God en de mens zich harmonieus tot elkaar verhouden.

Ook de staat wordt piramidaal gezien. Geen vers op het vaderland of de koning of er komt een gezinsmetaforiek aan te pas, zoals in het volgende couplet uit een vers van Hendrik Tollens, geschreven in 1815 bij de verheffing van de prins tot Koning Willem I:

o Koning! Herder! vorst en vader,
Geliefd door uw vereend gezin!
Het treedt uw troon vrijmoedig nader:
Uw aanblik stort vertrouwen in.
Het zwaait niet, in het stof gezegen,
Een afgepersten lof u tegen,
Maar kinderlijke eerbiedenis;
Het brengt geen huichlende offeranden,
Maar d'eendragts-eed in 's vaders handen,
Als offer, dat hem waardig is.⁵¹

De koning is de vader van zijn onderdanen, en als deze wijs bestierd worden, zal er als liefdesbaby een vaderland of natie ontstaan. Zelfs in de massaindustrie die in de negentiende eeuw ontstaat, wordt de werkgever gezien als de verantwoordelijke vader die voor het heil van zijn werknemers moet zorgen zodat zij samen een harmonieus product zullen leveren.

Het triadische harmoniemodel is een aspect van het negentiende-eeuwse denken dat nog verder onderzocht moet worden aan een groot corpus teksten, maar het beeld is zo eminent aanwezig in de literatuur, dat ik het alvast aanneem als interpretatiemogelijkheid. Men zou het kunnen zien als een negentiende-eeuwse variant op het nieuwtestamentische model van de vader, de zoon en de heilige geest.

Om nu terug te keren naar Pieter Stastok en Jan Salie: in het piramidale harmoniemodel van de maatschappij is vooruitgang gewaarborgd door de vereniging van mannelijke en vrouwelijke krachten. De onanist is echter een eenling die buiten het harmoniemodel zijn krachten verspilt. Door Jan Salie voor te stellen als een metafoor van de negentiende eeuw, stelt Potgieter de negentiende eeuw zelf als een onanerende eeuw voor: een eeuw die schijnbaar wel in beweging was, maar in wezen niet vooruitkwam.⁵² Met Potgieter zagen alle zedenmeesters de zelfbevekker als iemand die zijn mogelijkheden niet aanwendde voor de goede zaak. De angst voor terugval in de chaos van de revolutietijd werd geprojecteerd op de onanerende socialist. En dus wendde men alles aan wat de negentiende eeuw te bieden had als bestrijdingsmiddelen: de pers, poeders en pillen en de vaders natuurlijk.⁵³ Het meest huiveringwekkend van al die pogingen om natuurlijke neigingen te ontmoedigen is nog wel het apparaat dat als anti-onaneergordel op de markt kwam. Zo konden vaders de seksualiteit van hun zonen ontkennen door er letterlijk een masker op te drukken. En dus liet de Tachtiger Lodewijk van Deyssel zich gewillig door zijn vader, Josef Alberdingk Thijm, 's avonds zachthandig een pijnlijke gordel ombinden, want alles was beter dan verspilling van de krachten.⁵⁴ Dat hielp, Van Deyssel groeide krachtig op, krachtiger dan zijn vader lief was, want hij is de eerste Nederlandse schrijver die openlijk masturbatie beschreef in zijn roman *Een liefde*, die nog voor het einde van de negentiende eeuw verscheen.

Dames en heren, In mijn geboorteplaats is een oud kerkhofje waar mensen begraven liggen die ik me herinner uit mijn jeugd, zoals juffrouw Rosalie, die in een grote villa aan de Maas woonde met haar broer, de oude pastoor Jansen. Rosalie deed de boodschappen en ze ging iedere dag naar de kerk. Zoals alle oude vrouwen in die tijd ging ze in het zwart gekleed, maar zij was wel heel erg ouderwets met een hoedje met voile en een vooroorlogs kalebasje. Ik zag haar geboortejaar op de grafsteen: 1869. Ik heb dus mensen gekend die nog in de volle negentiende eeuw stonden – Rosalie zou Nicolaas Beets gekend kunnen hebben, en Truitje Bosboom Toussaint

en Eduard Douwes Dekker, alias Multatuli. Die gedachte stemt me even weemoedig als de foto van Jacob van Lennep.

Ik kan slechts een verhaal van de negentiende eeuw maken. Ik heb u over haar letterkunde verteld aan de hand van vondelingen, ik heb u aan de apenzonde en mismen blootgesteld. De kern van mijn betoog is, dat de negentiende-eeuwse literatuur waard is in het geheugen van de Nederlandse lezers te blijven, ook nu de negentiende eeuw niet meer de vorige eeuw is.

De fascinatie van vertellingen bracht mijn vijftienjarige dochter als volgt onder woorden: verhalen zijn je beste vrienden: ze kunnen niet zeggen: ik heb geen zin en ze kunnen niet weglopen. Maar het probleem met negentiende-eeuwse verhalen is, dat ze wel weggelopen zijn, uit de boekwinkels, uit de fondslijsten van uitgevers, zelfs uit de schoolbibliotheken, ook al zitten de personages nog wel in het geheugen. Er is geen moderne uitgave van Potgieters werk verkrijgbaar, geen roman van Bosboom-Toussaint of Jacob van Lennep, geen recente uitgave van de poëzie van De Génestet, Tollens of De Schoolmeester. Voor goede edities van historische teksten zijn vele uren van onderzoekers nodig. Wetenschappelijke edities met betrouwbare teksten zijn noodzakelijk. Maar als die er eenmaal zijn, moeten die ook aan het publiek gebracht worden. Daartoe kan het zinvol zijn nieuwe gebieden te exploreren. Een niet-geïnterpreteerde tekst uit het verleden is als een onuitgepakt cadeau. Men weet niet wat erin zit en of men het kan gebruiken. Waar beter dan aan de universiteiten kunnen de literaire cadeaus uitgepakt worden? Daar zijn literair-historici, maar ook historici, kunsthistorici, filosofen en theologen verenigd. Bovendien is daar een reservoir aan kritische gebruikers aanwezig in de vorm van de eeuwige jong blijvende student.

Herinterpretaties kunnen teksten een nieuw perspectief geven, zoals ik geprobeerd heb te laten zien. Enkele jaren geleden is aan de Faculteit der Letteren de studie vertaalwetenschap opgeheven. Misschien is het tijd om een nieuw onderzoeksinstituut op te richten onder de naam Hertaalwetenschap. Hier zou de vraag centraal moeten staan hoe teksten uit het verleden opnieuw in het geheugen van de lezer gebracht zouden kunnen worden. Het editeren van teksten zou de basis zijn, daarna zou letterlijke hertaling overwogen kunnen worden. En vervolgens de figuurlijke hertaling door herinterpretaties die nieuwe mythes niet uit de weg gaan. Het spreekt vanzelf dat het hertaalinstituut een piramidale gezinsstructuur zal krijgen. De hertalende wetenschappers zijn de vaders die zich buigen over de historische tekst tot er een nieuw harmonieproduct ontstaat: het herboren literaire werk.

Zeer geachte toehoorders. Aan het einde van mijn rede gekomen wil ik graag enige dankwoorden uitspreken.

In de eerste plaats dank ik voor mijn benoeming tot persoonlijk hoogleraar het College van Bestuur van de universiteit die het hoogste percentage vrouwelijke hoogleraren heeft van Nederland – namelijk 10 %.

Ik dank de decaan en de directeur van de Faculteit der Geesteswetenschappen voor de inventiviteit waarmee zij hoogleraarsplaatsingen weten te creëren daar waar die noodzakelijk zijn, ondanks de moeizame financiële positie van de Faculteit.

Ik spreek grote waardering uit voor mijn leerstoelgroep. Toen ik in 1972 als kandidaat-assistent in dienst kwam van het Instituut voor Neerlandistiek bij de afdeling Moderne Letterkunde, kon ik niet voorspellen dat ik daar niet meer weg zou gaan. Het kandidaat-assistentenschap is voor mij een leerschool voor het leven geweest. Ik kwam als beginneling terecht in een bruisende groep kenners en liefhebbers van de literatuur. Enno Endt, toen het hoofd, was en is voor mij het grote voorbeeld van liefdevolle omgang met een vak. Jan Fontijn was en is voor mij degene die toont dat je over de grenzen van je vak heen moet kijken. Ton Anbeek leerde me hoe je een artikel opzet, Tom van Deel leerde me hoe je zorgvuldig zinnen bouwt. Wijlen Bernt Luger bracht me voor het eerst in letterlijke aanraking met een manuscript van een letterkundige, waardoor ik daarna zelf op zoek ging. Ge van Bork bracht me de eerste principes van de teksteditie bij. Door de jaren heen is er een weldadige liberale houding gegroeid in de groep, waarin uiteenlopende vakopvattingen samengesmeed zijn tot een uitstekende vakopleiding. De liberaliteit is niet in het minst te danken aan de hoogleraar die zich van 1984 tot afgelopen november inspande om van de moderne Nederlandse letterkundigen aan de Universiteit van Amsterdam een pluriforme en toch homogene groep te maken, waarin het prettig werken is. Wim van den Berg, ik hoop dat deze erfenis van jou nog lang in ere blijft.

Het is mij een voorrecht vanaf deze plaats mijn promotor Guus Sötemann te mogen aanspreken. In Duitsland noemt men zijn promotor 'der Doctor-Vater'. Als voor iemand deze term opgaat, is dat wel voor jou, Guus. Bijna alle hoogleraren moderne Nederlandse letterkunde in den lande zijn jouw promovendi, en dat staat niet los van jouw stimulerende begeleiding.

Ik spreek mijn waardering uit voor het Instituut voor Cultuurgeschiedenis, waarin mijn onderzoek participeert. De directeuren gaan en komen, maar de eeuwig montere Paul Koopman maakt zelfs het indienen van onderzoeksverslagen en congressaanvragen tot een stralend moment. Via het nieuwe Instituut voor Cultuur

en Geschiedenis hebben Joep Leerssen en ik een uitgebreid project opgezet, waarvoor we in de toekomst veel van ons onderzoek op elkaar zullen gaan afstemmen. Ik verheug me daarop.

Vanaf de oprichting in 1983 heb ik samengewerkt met het Constantijn Huygens Instituut voor Tekstedities. Onder de energieke leiding van Dick van Vliet is dit een internationaal hooggewaardeerd onderzoeksinstituut geworden. Het is mij een voorrecht dat ik steeds op het schip van dit instituut mee heb kunnen varen.

In 1976 hebben Nop Maas, Peter van Zonneveld en ik de werkgroep De Negen-tiende Eeuw en het tijdschrift opgericht. Wij wilden die eeuw uit de schaduw halen en haar de eer toebedelen die haar toekwam. De combinatie van vriendschap en bezetenheid die wij in het begin deelden, is nog steeds het kenmerk van redactie en bestuur. De complexe en grootschalige organisatie van de manifestatie die binnenkort onder de titel 'Vaarwel negentiende eeuw' van start gaat, kan alleen maar door die combinatie tot stand komen.

Ik pronk graag met mijn studenten, en doe dat nu weer. Ze zijn terechtgekomen op de best denkbare plaatsen van het literaire leven: het Letterkundig Museum, de SLAA, Uitgeverij Querido en De Bezige Bij, de Vara, het Cultureel Gezantschap te New York, bij *Vrij Nederland*, *De Volkskrant*, *Trouw* en *NRC*, op archieven en universiteiten en ze scholen als leraar de nieuwe aanwas van studenten. Elk jaar verheug ik me weer op de nieuwe toevloed van de leukste studenten van Nederland, want die studeren in Amsterdam. Zij zijn het zout en het zoet in het leven van een universiteitsdocent.

En nu mijn familie. Mijn overleden ouders blijven mij vergezellen. Mijn moeder bracht mij de taal bij, om te beginnen het Limburgs. Haar ter ere heb ik deze datum gekozen, zo dicht mogelijk bij haar verjaardag. Mijn vader gaf mij het voorbeeld van doorwerken, van doorzetten en nooit opgeven. Mijn man schonk mij het vermogen van zelfvertrouwen. Wat ik nu durf, zou ik zonder hem nooit aangedurfd hebben. Ook nu, vijf jaar na zijn dood, geldt dit nog. Zes van mijn broers en zussen zitten hier op de eerste rij. Een van de stellingen van mijn proefschrift in 1987 was, dat een promovenda met een jong kind een familie nodig heeft. Die stelling was te beperkt. Elk mens heeft een familie nodig, als dat tenminste een familie is zoals die van mij. Wat mij toekomt, komt haar toe. Alma, voor jou het laatste woord. Zondag fietsten we samen naar huis. Ik fiets langzaam, jij snel. Je zei: 'schimmel op suiker gaat nog sneller dan jij'. Ik ben trots op een dochter die zo fris met de taal en zo kri-

DE MYTHE TERUG

tisch met haar moeder omgaat. En overigens is fietsen het enige wat ik langzaam doe.

Ik dank u voor uw aandacht.

Bibliografie

- Aerts, Remieg, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. Amsterdam, 1997.
- Anbeek, Ton, 'Liaisons dangereuses. Literatuurstudie tussen kunst en wetenschap'. In: Jan W. de Vries (red.), *'Eene bedenkelijke nieuwigheid'. Twee eeuwen neerlandistiek*. Hilversum, 1997, p. 84-97.
- Ankersmit, F.R., *De spiegel van het verleden. Exploraties I: geschiedtheorie*. Kampen, 1996.
- Ankersmit, F.R. en A.A. van den Braembussche, 'Debat I'. In: *Groniek* (1984), 89/90, p. 9-30. (Themanummer *Taal en geschiedenis*).
- Becker, *Ernstige waarschuwingen, of nood- en hulpboek voor allen, die in de liefde of door zelfbeleving buitensporig zijn geweest, en Wenschen hunne Krachten weder te bekomen of te versterken*. 4de dr. Op nieuw herzien en aanmerkelijk verbeterd door H.J. Schouten, Med. Doct. te Amsterdam. Amsterdam, 1843.
- Berg, Willem van den, *Een bedachtzame beeldenstorm. Beschouwingen over de letterkunde van de achttiende en negentiende eeuw*. Onder redactie van Klaus Beekman, Marita Mathijssen en George Vis. Amsterdam, 1999.
- Berlin, Isaiah, *The Roots of Romanticism*. Edited by Henri Hardy. London, 1999.
- Bilderdijk, Willem, 'Land- en tuinbouwkunst'. In: *De dichtwerken van Mr. Willem Bilderdijk* [...]. Uitgegeven door J. van Vloten. 3de dr. Arnhem enz., 1895. Dl. 2.
- Cipolla, Carlo M., *Miasmas and disease: public health and the environment in the pre-industrial age*. New Haven enz., 1992.
- Corbin, Alain, *Le miasme et la jonquille: l'odorat et l'imaginaire social XVIIIe – XIXe siècles*. Paris, 1982.
- Deslandes, Leopold, *Over de zelfbesmetting en de overige wijzen, waarop men zich in het voldoen der geslachtsdrift kan te buiten gaan*. Naar de oorspronkelijke uitgave en de Hoogduitsche vertaling van J.N. Schenck. Nieuwe uitgave. Utrecht, 1838.
- Deyssel, Lodewijk van, *Nieuw Holland*. Met een nawoord van Harry G.M. Prick. Amsterdam, 1979.
- Dijk, T.A. van, *Moderne literatuurtheorie. Een eksperimentele inleiding*. Amsterdam, 1971.
- Dijk, T.A. van, *Taal, tekst, teken: bijdragen tot de literatuurtheorie*. Amsterdam, 1971.
- Edward Said – *Denker over grenzen*. Amsterdam, 1999.
- Fokkema, D.W. en E. Ibsch, *Het modernisme in de Europese letterkunde*. Amsterdam, 1984.
- Fukuyama, Francis, *The Great Disruption. Human Nature and the Reconstitution of Social Order*. London, 1999.
- Gay, Peter, *Style in History*. New York, 1974.
- Gay, Peter, *The naked heart*. New York enz., 1995 (*The Bourgeois Experience*, vol. 4).

- Have, H. ten, *Geneeskunde en filosofie. De invloed van Jeremy Bentham op het medisch denken en handelen*. Leiden, 1983.
- Hawthorn, Geoffrey, *Plausible Worlds. Possibility and understanding in history and the social sciences*. Cambridge, 1991.
- Hekma, Gert, 'De belaagde onschuld. Een strijd tegen zelfbeleving in Nederland'. In: *Soete minne en helsche boosheid. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850*. Samengesteld door Gert Hekma en Herman Roodenburg. Nijmegen, 1988, p. 232-254.
- Hildebrand [Nicolaas Beets], *Camera Obscura*. 10de herziene dr. Geïllustreerd door F. Carl Siegrig. Haarlem, 1878.
- Hildebrand [Nicolaas Beets], *Camera Obscura*. Bezorgd door Willem van den Berg, Henk Eijssens, Joost Kloek, Peter van Zonneveld. Amsterdam, 1998. 2 dln.
- Hillenaar, Henk and Walter Schönau, *Fathers and Mothers in Literature*. Amsterdam, 1994. (*Psychoanalysis and Culture* 6).
- Huys, Marc, *The Tale of the Hero who was exposed at Birth in Euripidean Tragedy. A Study of Motifs*. Leuven, 1995.
- Kermode, Frank, *Poetry, Narrative, History*. Oxford, 1990.
- Kloos, Willem, 'Inleiding'. In: Jacques Perk, *Gedichten*. Met voorrede van C. Vosmaer en inleiding van Willem Kloos. Sneek, 1882.
- Kneppelhout, J., *L'Ère critique ou l'art et le culte*. Utrecht, 1837.
- Kneppelhout, J., *Copeaux*. Utrecht, 1837.
- Laan, Nico, *Het belang van smaak. Twee eeuwen academische literatuurgeschiedenis*. Amsterdam, 1997.
- LaCapra, Dominick, *History & Criticism*. Ithaca enz., 1985.
- Lenders, Jan, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming Nederland 1780-1850*. Nijmegen, 1988.
- Lindenberg, Herbert, *The History in Literature: On Value, Genre, Institutions*. New York, 1990.
- Maas, Nop, 'Seks! In de negentiende eeuw'. In: *Spiegel historicael* 32 (1997), p. 22-23, 224-225, 276-277, 392-393, 522-523.
- Maatje, F.C., *Literatuurwetenschap. Grondslagen van een theorie van het literaire werk*. Utrecht, 1970.
- Mathijsen, Marita, 'De minachting voor de negentiende eeuw'. In: *Ons Erfdeel* 37 (1994), p. 345-360.
- Mathijsen, Marita, *Gij zult niet lezen. De geschiedenis van een gedoogproces*. Amsterdam 1996. (*Vijfde Bert van Selm-lezing*).
- Mathijsen, Marita, *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*. 2de dr. 's Gravenhage, 1997.
- Mathijsen, Marita, 'De mortuis nil nisi bene. The Influence of Romantic Friendship on the Genesis of Some Nineteenth-Century Publications'. In: *Produktion und Kontext*. Hrsg. von H.T.M. van Vliet. Tübingen, 1999. (*Beihefte zu editio* 13), p. 237-243.
- Mathijsen, Marita, *De gemaskerde eeuw. Over literatuur en denken in de negentiende eeuw*. (te verschijnen).

- Mulisch, Harry, *De procedure. Roman*. Amsterdam, 1998.
- Mulisch, Harry, *Het theater de brief en de waarheid. Een tegenspraak*. Amsterdam, 2000.
- Multatuli, *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. Historisch-kritische uitgave, verzorgd door A. Kets-Vree. Assen enz., 1992. Dl. 1.
- Oerlemans, J., 'Verdachte bronnen'. In: *Groniek* (1984), 89/90, p.194-200. (Themanummer *Taal en geschiedenis*).
- Perk, Jacques, *Gedichten*. Met voorrede van Mr. C. Vosmaer en inleiding van Willem Kloos. Bezorgd door Fabian R.W. Stolk. Amsterdam, 1999.
- Plas, Michel van der, *Vader Thijm. Biografie van een koopman-schrijver*. Baarn, 1995.
- Pollmann, Thijs, *De letteren als wetenschappen*. Amsterdam, 1999.
- Popper, Karl, *The Open Society and its Enemies*. London, 1962.
- Potgieter, E.J., *Proza 1837-1845*. Haarlem, z.j.
- Potgieter, E.J., 'Jan, Jannetje en hun jongste kind'. In: *De Gids* 6 (1842), dl.2: *Mengelingen*, p. 22-46.
- Prick, Harry G.M., *In de zekerheid van eigen heerlijkheid. Het leven van Lodewijk van Deyszel tot 1890*. Amsterdam, 1997.
- Rees, C.J van en Hugo Verdaasdonk, 'Methodologie en literatuurbeschouwing'. In: *Controversen in de taal- en literatuurwetenschap*. Wassenaar, 1974, p. 101-136.
- Rees, C. van en Hugo Verdaasdonk, 'Vormen van literatuurwetenschap'. In: *De Revisor* 2 (1975), 4, p. 57-65.
- Rigney, Ann, *The Rhetoric of Historical Representation*. Cambridge, 1990.
- Robert, Marthe, *Roman des origines et origines du roman*. Paris, 1972.
- Rosenboom, Thomas, *Publieke werken*. Amsterdam, 1999.
- Said, Edward W., *The World, the Text and the Critic*. 2d ed. London, 1984.
- Schell, Simone, *Wiwill. Kroonprins van Oranje. Kind tussen twee vuren*. Amsterdam, 1994.
- Steiner, George, *Errata. An Examined Life*. 2d impr. London, 1997.
- Steiner, George, *Errata. Een leven in onderzoek. Autobiografie*. Uit het Engels vertaald door René Kurpershoek. Amsterdam, 1997.
- Stokvis, Pieter en Marita Mathijssen, 'Literatuur en maatschappij. Het beeld van de burgerlijke levensstijl in Nederlandse romans 1840-1910'. In: *De negentiende eeuw* 18 (1994), 145-172.
- Tollens Cz., H., *Gezamenlijke dichtwerken. Volksuitgave*. Leeuwarden, 1871.
- Vaderlijke raad aan jonge lieden, ter bewaring hunner krachten en gezondheid, voor hunner bestemming in dit leven, vooral ten opzichte van het huwelijk*. 2de dr. Amsterdam, z.j.
- Verdaasdonk, H., 'Vormen van literatuurwetenschap'. In: *De Revisor* 1 (1974), 8, p. 38-41; 2 (1975), 1, p. 62-68; 2, p. 35-40; 3, p. 56-62.
- Vovelle, Michelle, *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld*. Met een voorwoord van Willem Frijhoff. Nijmegen, 1985.
- White, Hayden, *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. 2d ed. Baltimore enz., 1989.

Noten

- * Met dank aan Ton Anbeek en Dick van Halsema die mijn rede vóór de openbaarmaking doorlazen en van relevant commentaar voorzagen, en aan Sophie Levie voor literatuurverwijzingen.
- 1 Maatje, *Literatuurwetenschap*, 1970; Van Dijk, *Moderne literatuurtheorie*, 1971; Van Dijk, *Taal, tekst, teken*, 1971; Van Rees en Verdaasdonk, 'Methodologie en literatuurbeschuwing', 1974; Verdaasdonk, 'Vormen van literatuurwetenschap', 1974, 1975; Van Rees en Verdaasdonk, 'Vormen van literatuurwetenschap', 1975. Aan het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam leverde vooral het feuilleton van Verdaasdonk verhitte discussies op.
  - 2 In de late jaren zeventig en de jaren tachtig is een aantal bibliografische projecten gestart in de vaktijdschriften. Voor titels bladere men in de jaargangen van *De negentiende eeuw* en *De achttiende eeuw*. Deze verzamelingen van bijvoorbeeld tijdschriften, jeugdliteratuur, romans, uitgevers, spectators hebben de grondslag gelegd voor nieuw onderzoek. Ik noem een voorbeeld van een mooi resultaat: de complete bibliografie van Nederlandse uitgaven tussen 1800-1830, de zogenaamde Saalmink.
  - 3 Tot aan het eind van de jaren zeventig was er in Nederland nauwelijks het besef aanwezig dat het editeren van teksten een aparte discipline was met eigen regels en een internationaal forum. Weliswaar had Hellinga het vak op hoog niveau geïntroduceerd, maar zijn school richtte zich vooral op de analytische bibliografie. In Utrecht introduceerde Prof. Dr. Guus Sötemann de germanistische editiewetenschap. Hij heeft met zijn leerlingen de teksteditie in Nederland tot bloei gebracht en aan de wieg gestaan van de oprichting van het bureau dat nu het Constantijn Huygens Instituut heet. Zie voor de geschiedenis van de teksteditie in Nederland verder: Mathijssen, *Naar de letter*, 1997, p.19-29.
  - 4 Bij de verdediging van zijn proefschrift in 1986 antwoordde Dick van Halsema op de vraag van mevrouw professor Elrud Ibsch naar de theoretische verantwoording van zijn dissertatie, tot grote hilariteit van de zaal, dat hij niet, zoals gebruikelijk, een theoretisch schaamlapje ervoor had willen hangen. Dit schaamlapje is legendarisch geworden.
  - 5 Vgl. Anbeek, 'Liaisons dangereuses', 1997, p. 84-97. Het geparafraseerde op p. 93. Ook Ton Anbeek laat de pogingen om literatuuronderzoekingen een wetenschappelijke status te geven beginnen bij Merlyn, al stelde Te Winkel het probleem van de onverenigbaarheid al eerder. Maatje en Van Dijk deden volgens hem een geforceerde poging om de hermeneutische traditie te verenigen met een wetenschapsmodel dat gesnoven had aan de moderne taalkunde.
  - 6 Steiner, *Errata*, 1997, p. 9-10.
  - 7 Natuurlijk beschouw ik de uitbreiding van de studie van de literatuur naar het literaire leven op zich wel als een winst. Uitgevers, tijdschriften, critici, boekhandelaars en lite-

raire verenigingen horen ook tot de literatuur in brede zin. Maar dat de literatuur zelf daardoor verwaarloosd wordt, is spijtig. Het kan niet de bedoeling zijn dat proefschriften over de 'huiselijke poëzie', over 'realisme', over 'romantiek' zich alleen maar baseren op verhandelingen en recensies.

- 8 Steiner, *Errata*, 1997, p. 5. Steiner vervolgt zijn betoog aldus: 'The humanities are susceptible neither to crucial experiments nor to verification (except on a material, documentary level). Our responses to them are narratives of intuition.' Zijn constatering onderschrijf ik.
- 9 Perk, *Gedichten*, 1999, p. 217
- 10 Zie voor de positionering van Perk door Kloos niet alleen de genoemde editie van Stolk, maar ook: Mathijsen, 'De mortuis nil nisi bene', 1999, p. 237-243.
- 11 Kloos, 'Inleiding', 1882, p. 30.
- 12 Fokkema en Ibsch, *Het modernisme*, 1984.
- 13 F.R. Ankersmit en A.A. van den Braembussche, 'Debat I', 1984. Ankersmit op p. 21: 'voor mij is de geschiedbeoefening eerder een kunst dan een wetenschap en ik denk daarom ook dat we vanuit de esthetica (de filosofie van de kunst) heel wat zinvoller dingen over de geschiedbeoefening kunnen zeggen dan vanuit welke vorm van wetenschapsfilosofie ook'.
- 14 Hawthorn, *Plausible worlds*, 1991, p. 185, 187.
- 15 Gay, *Style in History*, 1974, p. 189.
- 16 White, *The Content of the Form*, 1989, p. IX.
- 17 . Idem, p. XI.
- 18 Idem, p. 57.
- 19 Ankersmit, *De spiegel van het verleden*, 1996, p. 95.
- 20 Idem, p. 94-95.
- 21 Natuurlijk vereenvoudig ik hier wat als feiten kan gelden in de literatuurwetenschap. Voor een uiteenzetting verwijs ik naar het prettige boek van Pollmann, *De letteren als wetenschappen*, 1999, p. 74-90.
- 22 Popper, *The Open Society and its Enemies*, 1962, p. ii.278.
- 23 LaCapra, *History & Criticism*, 1985, p. 126.
- 24 Multatuli, *Max Havelaar*, 1992. Dl. 1, p. 203.
- 25 LaCapra, *History & Criticism*, 1985, p.128-129.
- 26 Vgl. het narratiedebatnummer van *Groniek. Taal en geschiedenis*, 1984, waarin ook Oerlemans, 'Verdachte bronnen', p.194-200.
- 27 Frank Kermode meent dat literatuur boodschappen over het verleden overdraagt in een medium dat die boodschappen diffuus maakt en ironiseert. Maar na analyse kan zij meer kennis geven van de geschiedenis dan gewone bronnen, omdat ze attendeert op het ongewone. Vgl. Kermode, *Poetry, Narrative, History*, 1990, p. 66-67.
- 28 Steiner, *Errata*, 1997, p. 26.

- 29 Said, *The World, the Text and the Critic*, 1984, p. 4 en p. 25. Vgl. Edward Said – *Denker over grenzen*, 1999, p. 23.
- 30 Idem Said 1984, p. 4 en passim.
- 31 Mulisch, *De procedure*, 1998.
- 32 Rosenboom, *Publieke werken*, 1999.
- 33 Mulisch, *Het theater de brief en de waarheid*, 2000, p. 85.
- 34 Marthe Robert, *Roman des origines et origines du roman*, 1972. Zie voor een verwerking van haar ideeën ook: Henk Hillenaar and Walter Schönau, *Fathers and Mothers in Literature*, 1994. Voor het vondelingenmotief bij de klassieken: Marc Huys, *The Tale of the hero who was exposed at Birth in Euripidean Tragedy*, 1995. Met dank aan Prof. Jan Maarten Bremer voor deze verwijzingen.
- 35 Fukuyama, *The great disruption*, 1999.
- 36 Hildebrand, *Camera Obscura*, 1998. Dl. 1, p. 62.
- 37 *Vaderlijke raad aan jonge lieden* [...], z.j., p. 15.
- 38 'De Onanie toch verwoest den bedrijver naar het ligchaam derwijze, dat de smartelijkste en smadelijkste ziekten er het gevolg van worden, of dat een doorlopend ziek en ellendig leven de mate des jammers vergroot; en van de zijde onzer edele ziel beschouwd, zoo kan ik ook niet genoeg herhalen, hoe zij de kracht des geheugens, het denkvermogen, de opmerking en bevattning ondermijnt en wegneemt, hoe moedeloosheid, sufheid, ongerustheid en onbekwaamheid zoo wel tot bedrijf als tot genot, te weeg brengt. De bedorven jongeling wordt eerst van den bloes der gezondheid, van zijne bevallige blijgeestigheid, die hem altijd tot den wellust van vrienden en magen maakte, beroofd; hij vervalt, wordt bleek, droefgeestig en menschenschuw, zoodat men zelfs met wéerzin hem aanziet en de zondige oorzaak des vervals hem als op het gelaat geschreven staat; en wie zal dan achting kunnen behouden voor den vuilen en onzinnigen zelfverwoester?' Becker, *Ernstige waarschuwingen, of nood- en hulpboek voor allen, die in de liefde of door zelfbelevlekking buitensporig zijn geweest, en Wenschen hunne Krachten weder te bekomen of te versterken*, 1843, p. 105.
- 39 Men leze hiervoor Schell, *Wiwill. Kroonprins van Oranje*, 1994, p. 134-140.
- 40 Een lijst van anti-onaneerboekjes vindt men bij: Hekma, 'De belagde onschuld. Een strijd tegen zelfbelevlekking in Nederland', 1988, p. 232-254.
- 41 Bij voorbeeld: J. Kneppelhout, *Copeaux*. Utrecht 1837, was uitgegeven bij 'libraire-éditeur' C. van der Post, Jr., evenals het zeer belangwekkende cultuurhistorische opstel *L'Ère critique ou l'art et le culte* (1837), dat jammer genoeg niet de aandacht heeft gekregen die het verdient in de literatuurgeschiedenis, omdat het in het Frans geschreven is.
- 42 Potgieter, *Proza 1837-1845*, z.j., p. 7-8.
- 43 Potgieters novelle verscheen in *De Gids* van 1842. In de hele negentiende eeuw is het verhaal niet apart uitgegeven. Wel is het vanaf 1864 in verzamelbundels opgenomen. Dat het type in het taalgebruik doorgedrongen is, is dus overwegend aan de invloed van de publicatie in *De Gids* te danken.

- 44 Vgl. Remieg Aerts, die het heeft over het opvoedend neopatriottisme van *De Gids*, en dus van Potgieter, in *De letterheren*, 1997, p. 144: 'Dit neopatriottisme verenigde een realistische taxatie van de nationale prestatie met hogere doelstellingen en meer geloof in de mogelijkheid van een algemene verbetering. Het vond in het bevorderen van zelfkritiek de voorwaarde tot verbetering.'
- 45 Bilderdijk, 'Land- en tuinbouwkunst', 1895, dl. 2, p. 86-90, het citaat op p. 90.
- 46 Zie voor de heropkomst van de miasmaleer in Europa in de achttiende en negentiende eeuw: Corbin, *Le miasme et la jonquille*, 1982; Cipolla, *Miasmas and disease*, 1992.
- 47 Zie voor de miasmenleer in Nederland: Ten Have, *Geneeskunde en filosofie*, 1983; voor de gevolgen daarvan op schoolgebouwen etc.: Lenders, *De burger en de volksschool*, 1988.
- 48 Berlin, *The Roots of Romanticism*, 1999, p. 1-20.
- 49 Idem, p. 6-7.
- 50 Gay, *The naked hart*, passim.
- 51 Tollens Cz., *Gezamenlijke dichtwerken*, 1871, kolom 230. Het gaat om het gedicht: '(s Konings komst tot den troon'.
- 52 Voor de schijnbare beweging van de negentiende eeuw gebruikte Potgieter in de novelle *Albert* ook de metafoer van schaatsers die de weg kwijt waren geraakt op een bevroren IJsselmeer en die om niet te bevriezen rondjes schaatsten aan een touw. Zie: Mathijsen, 'De minachting voor de negentiende eeuw', 1994, p. 345-360.
- 53 In de anti-onaneerboekjes wordt vaak een vaderlijke toon aangeslagen. Die vindt men soms zelfs in de titels: *Vaderlijke raad aan jonge lieden*.
- 54 Zie: Van der Plas, *Vader Thijm*, 1995, p. 578-579.